All the main Sanskrit shlokas in English explanation.

Chapter 1: Kṣapaṇaka Kathā

कुदृष्टं कुपरिज्ञातं कुश्रुतं कुपरीक्षितम् ।
तत्ररेण न कर्त्तव्यं नापितेनात्र यत्कृतम् ॥5.1 ॥
Never act without proper seeing, understanding, hearing, or examining-otherwise, like the barber in the story, one will face disaster. Actions done without due consideration often result in harm.

शीलं शौचं क्षान्तिर्दाक्षिण्यं मधुरता कुले जन्म ।
न विराजन्ति हि सर्वे वित्तविहीनस्य पुरुषस्य ॥5.2 ॥
Virtues like character, purity, forgiveness, generosity, sweetness, and noble birth do not shine in a person who lacks wealth. Poverty overshadows all good qualities.

मानो वा दर्पो वा विज्ञानं विभ्रमः सुबुद्धिर्वा ।
सर्वं प्रणश्यति समं वित्तविहीनो यदा पुरुषः ॥5.3 ॥
When a person is poor, all his pride, knowledge, wisdom, and intelligence are lost. Wealth is essential for the recognition of one's virtues.

प्रतिदिवसं याति लयं वसन्तवाताहतेव शिशिरश्रीः ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामपि कुटुम्बभरचिन्तया सततम् ॥5.4 ॥
Just as the beauty of winter fades with the arrival of the spring wind, even the intelligence of wise people is diminished by constant family worries.

नश्यति विपुलमतेरपि बुद्धिः पुरुषस्य मन्दविभवस्य ।
घृतलवणतैलतण्डुलवस्त्रेन्धनचिन्तया सततम् ॥5.5 ॥
Even a highly intelligent person loses his intellect if he has little wealth, as he is constantly worried about basic necessities like food and clothing.

गगनमिव नष्टतारं शुष्कमिव सरः श्मशानमिव रौद्रम् ।
प्रियदर्शनमपि रूक्षं भवति गृहं धनविहीनस्य ॥5.6 ॥
A poor man's home becomes unwelcoming even to loved ones, like a starless sky, a dry pond, or a dreadful cremation ground.

न विभाव्यन्ते लघवो वित्तविहीनाः पुरोऽपि निवसन्तः ।
सततं जातविनष्टाः पयसामिव बुद्बुदाः पयसि ॥5.7 ॥
The poor are ignored in society, just as bubbles in water go unnoticed and quickly disappear.

सुकुलं कुशलं सुजनं विहाय कुलकुशलशीलविकलेऽपि ।
आढ्ये कल्पतराविव नित्यं रज्यन्ति जननिवहाः ॥5.8 ॥
People leave behind good, poor men and are always attracted to the wealthy, even if they lack virtue.

विफलमिह पूर्वसुकृतं विद्यावन्तोऽपि कुलसमुद्भूताः ।
यस्य यदा विभवः स्यात्तस्य तदा दासतां यान्ति ॥5.9 ॥
Past good deeds are fruitless if one is poor; even the learned and noble must serve the wealthy.

लघुरयमाह न लोकः कामं गर्जन्तमपि पतिं पयसाम् ।
सर्वमलज्जाकरमिह यद्यत्कुर्वन्ति परिपूर्णाः ॥5.10 ॥
People only praise the wealthy, regardless of whether their actions are right or wrong.

व्याधितेन सशोकेन चिन्ताग्रस्तेन जन्तुना ।
कामार्तेनाथ मत्तेन दृष्टः स्वप्नो निरर्थकः ॥5.11 ॥
Dreams seen by the sick, sorrowful, anxious, lustful, or mad are meaningless.

जयन्ति ते जिना येषां केवलज्ञानशालिनाम् ।
आ जन्मनः स्मरोत्पत्तौ मानसेनोषरायितम् ॥5.12 ॥
Those whose minds are pure and free from desire, possessing true knowledge, are truly victorious.

सा जिह्वा या जिनं स्तौति तच्चित्तं यज्जिने रतम् ।
तौ एव तु करौ श्लाघ्यौ यौ तत्पूजाकरौ करौ ॥5.13 ॥
The tongue, mind, and hands are praiseworthy only when devoted to the worship of the Divine.

ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि कामुन्मील्य चक्षुः क्षणं
पश्यानङ्गशरातुरं जनमिमं त्रातापि नो रक्षसि ।
मिथ्याकारुणिकोऽसि निर्घृणतरस्त्वत्तः कुतोऽन्यः पुमान्
सेर्ष्यं मारवधूभिरित्यभिहितो बौद्धो जिनः पातु वः ॥5.14 ॥
Even divine beings can be accused of feigned compassion if they ignore the suffering of others. Here, celestial nymphs complain to Buddha for ignoring their plight.

एकाकी गृहसन्त्यक्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः ।
सोऽपि सम्बाध्यते लोके तृष्णया पश्य कौतुकम् ॥5.15 ॥
Even ascetics, who have renounced everything, are not free from desires.

जीर्यन्ते जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
चक्षुः श्रोत्रे च जीर्येते तृष्णैका तरुणायते ॥5.16 ॥
All bodily faculties age, but desire alone remains ever young.

कुदृष्टं कुपरिज्ञातं कुश्रुतं कुपरीक्षितम् ।
तत्रेण न कर्त्तव्यं नापितेनात्र यत्कृतम् ॥5.17 ॥
Repeats the lesson: Never act without proper examination, as the barber did.

अपरीक्ष्य न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सुपरीक्षितम् ।
पश्चात् भवति सन्तापो ब्राह्मण्या नकुलाद्यथा ॥5.18 ॥
Never act without careful consideration, or you will regret it-like the Brahmani who killed the mongoose.

Chapter 2: Brāhmaṇī-Nakula Kathā

कुपुत्रोऽपि भवेत्पुंसां हृदयानन्दकारकः ।
दुर्विनीतः कुरूपोऽपि मूर्खोऽपि व्यसनी खलः ॥5.18 ॥
Even a bad son is dear to his parents.

एवं च भाषते लोकश्चन्दनं किल शीतलम् ।
पुत्रगात्रस्य संस्पर्शश्चन्दनादतिरिच्यते ॥5.19 ॥
A son's touch is more pleasing than sandalwood.

सौहृदस्य न वाञ्छन्ति जनकस्य हितस्य च ।
लोकाः प्रपालकस्यापि यथा पुत्रस्य बन्धनम् ॥5.20 ॥
People value the bond with their children more than with friends or even parents.

अतिलोभो न कर्त्तव्यः कर्त्तव्यस्तु प्रमाणतः ।
अतिलोभजदोषेण जम्बुको निधनं गतः ॥5.21 ॥
One should never be excessively greedy; excessive greed leads to ruin, as with the jackal.

Chapter 3: Lobhāviṣṭa-Cakradhara Kathā

वरं वनं व्याघ्रगजाऽऽदिसेवितं
जनेन हीनं बहुकण्टकाऽऽवृतम् ।
तृणानि शय्या परिधान-वल्कलं
न बन्धुमध्ये धनहीनजीवितम् ॥5.22 ॥
It is better to live in the forest among wild beasts than to live in poverty among relatives.

स्वामी द्वेष्टि सुसेवितोऽपि सहसा प्रोज्झन्ति सद्बान्धवाः
राजन्ते न गुणास्त्यजन्ति तनुजाः स्फारीभवन्त्यापदः ।
भार्या साधु सुवंशजापि भजते नो यान्ति मित्राणि च
न्यायारोपितविक्रमाण्यपि नृणां येषां न हि स्याद्धनम् ॥5.23 ॥
A poor man loses the support of his master, relatives, wife, and friends.

शूरः सुरूपः सुभगश्च वाग्मी
शस्त्राणि शास्त्राणि विदाङ्करोतु ।
अर्थं विना नैव यशश्च मानं
प्राप्नोति मर्त्योऽत्र मनुष्यलोके ॥5.24 ॥
Without wealth, even the brave, handsome, and eloquent do not gain fame or respect.

तानीन्द्रियाण्यविकलानि तदेव नाम
सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।
अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव
बाह्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥5.25 ॥
Without wealth, one's faculties and reputation become meaningless.

सत्यं परित्यजति मुञ्चति बन्धुवर्गं
शीघ्रं विहाय जननीमपि जन्मभूमिम् ।
सन्त्यज्य गच्छति विदेशमभीष्टलोकं
चिन्ताकुलीकृतमतिः पुरुषोऽत्र लोके ॥5.26 ॥
In pursuit of wealth, a man abandons truth, kin, and even his homeland.

दुष्प्राप्याणि बहूनि च लभ्यन्ते वाञ्छितानि द्रविणानि ।
अवसरतुलिताभिरलं तनुभिः साहसिकपुरुषाणाम् ॥5.27 ॥
The courageous can obtain even the most difficult riches through effort.

पतति कदाचित्रभसः खाते पातालतोऽपि जलमेति ।
दैवमचिन्त्यं बलवद्बलवान्तनु पुरुषकारोऽपि ॥5.28 ॥
Both fate and effort play a role in success.

अभिमतसिद्धिरशेषा भवति हि पुरुषस्य पुरुषकारेण ।
दैवमिति यदपि कथयसि पुरुषगुणः सोऽप्यदृष्टाख्यः ॥5.29 ॥
Success comes through effort; even destiny is shaped by one's actions.

द्वयमतुलं गुरुलोकात्तृणमिव तुलयन्ति साधु साहसिकाः ।
प्राणानद्भुतमेतच्चार्तिं चरितं ह्युदाराणाम् ॥5.30 ॥
The truly brave value life as little as a blade of grass when opportunity calls.

क्लेशस्याङ्गमदत्त्वा सुखमेव सुखानि नेह लभ्यन्ते ।
मधुभिन्मथनायस्तैराश्लिष्यिति बाहुभिर्लक्ष्मीम् ॥5.31 ॥
No pleasure is gained without effort, just as Lakshmi was obtained by churning the ocean.

तस्य कथं न चला स्यात्पत्नी विष्णोर्नृसिंहकस्यापि
मासांश्चतुरो निद्रां यः सेवति जलगतः सततम् ॥5.32 ॥
Even the wife of Vishnu is restless if he does not act; fortune favors action.

दुरधिगमः परभागो यावत्पुरुषेण साहसं न कृतम् ।
जयति तुलामधिरूढ़ो भास्वानिह जलदपटलानि ॥5.33 ॥
Great positions are not achieved without courage.

महान्त एव महतामर्थं साधयितुं क्षमाः ।
ऋते समुद्रादन्यः को बिभर्ति वडवानलम् ॥5.34 ॥
Only great people can accomplish great tasks.

वरं बुद्धिर्न सा विद्या विद्याया बुद्धिरुत्तमा ।
बुद्धिहीना विनश्यन्ति, यथा ते सिंहकारकाः ॥5.35 ॥
Intelligence is superior to mere learning; the learned without wisdom perish.

Continuing with Chapters 4 to 8, here are the main Sanskrit shlokas from each chapter, each followed by a clear English explanation:

Chapter 4: Siṃhakaraka Brāhmaṇa Kathā

किं तया क्रियते लक्ष्म्या या वधूरिव केवल ।
या न वेश्येव सामान्यां पथि कैरुपभुज्यते ॥5.36 ॥
What is the use of wealth that is enjoyed only by one person, like a wife who is never with her husband? Wealth should benefit many, not just one.

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥5.37 ॥
The distinction "this is mine, that is yours" is made by narrow-minded people. For the broad-minded, the whole world is one family.

अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचारविवर्जिताः ।
सर्वे ते हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः ॥5.38 ॥
Even those who are skilled in scriptures but lack practical sense become objects of ridicule, just like foolish scholars.

Chapter 5: Mūrkhabrāhmaṇa Kathā

उत्सवे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रुसंकटे ।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥5.39 ॥
A true relative or friend is one who stands by you during festivals, adversity, famine, enemy attack, at the king's court, and at the cremation ground.

सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पण्डितः ।
अर्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः ॥5.40 ॥
When total destruction is imminent, the wise person abandons half to save the rest, as complete loss is unbearable.

Chapter 6: Matsyamandūka Kathā

सर्पाणां च खलानां च सर्वेषां दुष्टचेतसाम् ।
अभिप्राया न सिध्यन्ति तेनेदं वर्तते जगत् ॥5.45 ॥
The plans of snakes, wicked people, and those with evil minds never succeed; that is how the world continues to exist.

बुद्धेर्बुद्धिमतां लोके नास्त्यगम्यं हि किञ्चन ।
बुद्ध्या यतो हता नन्दाश्चाणक्येनासिपाणयः ॥5.46 ॥
For the intelligent, nothing in the world is impossible; even powerful kings have been defeated by wisdom.

न यत्रास्ति गतिर्वायोरश्मीनां च विवस्वतः ।
तत्रापि प्रविशत्याशु बुद्धिर्बुद्धिमतां सदा ॥5.47 ॥
The mind of the wise can reach places where even the wind and sunlight cannot.

न तत्स्वर्गेऽपि सौख्यं स्याद्दिव्यस्पर्शेन शोभने ।
कुस्थानेऽपि भवेत्तं पुसां जन्मनो यत्र सम्भवः ॥5.48 ॥
Even the pleasures of heaven cannot compare to the happiness found in one's own homeland, no matter how humble.

शतबुद्धिः शिरस्थोऽयं लम्बते च सहस्रधीः ।
एकबुद्धिरहं भद्रे क्रीडामि विमले जले ॥5.49 ॥
See, the fish with a hundred and a thousand plans are caught, but I, with just one plan (the frog), am enjoying myself in clear water.

Chapter 7: Rāsabha-Śṛgāla Kathā

कासयुक्तस्त्यजेद्चौर्यं, निद्रालुश्चेत्स पुंश्चलीम् ।
जिह्वालौल्यम् रुजाक्रान्तो, जीवितं योऽत्र वाञ्छति ॥5.50 ॥
A thief with a cough, an adulterer who is sleepy, and a glutton who is sick-none can succeed in their pursuits.

शरज्ज्योत्स्नाहते दूरं तमसि प्रियसन्निधौ ।
धन्यानां विशति श्रोत्रे गीतझङ्कारजा सुधा ॥5.51 ॥
For the fortunate, in the company of their beloved on a moonlit night, the sound of music is like nectar to the ears.

सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामाः मूर्छ्छनाश्चैकत्रिंशतिः ।
तानास्त्वेकोनपञ्चाशत्तिस्रो मात्रा लयास्त्रयः ॥5.52 ॥
There are seven notes, three scales, thirty-one modes, forty-nine patterns, three measures, and three tempos in music.

स्थानत्रयं यतीनां च षडस्यानि रसा नव ।
रागाः षट्त्रिंशतर्भावाश्चत्वारिंशत्ततः स्मृताः ॥5.53 ॥
There are three positions, six faces, nine emotions, thirty-six ragas, and forty moods in music.

पञ्चाशीत्यधिकं ह्येतद्गीताङ्गानां शतं स्मृतम् ।
स्वयमेव पुरा प्रोक्तं भरतेन श्रुतेः परम् ॥5.54 ॥
There are more than eighty-five elements of music, as described by Bharata in ancient times.

ना अन्यद्गीतात्प्रियं लोके देवानामपि दृश्यते ।
शुष्कस्नायु स्वराह्लादात्त्र्यक्षं जग्राह रावणः ॥5.55 ॥
Nothing is dearer to the gods than music; Ravana pleased Shiva with his veena.

सारमेयस्य चाश्वस्य रासभस्य विशेषतः ।
मुहूर्तात्परतो न स्यात्प्रहारजनिता व्यथा ॥5.56 ॥
The pain from beating a dog, horse, or donkey passes quickly.

साधु मातुल! गीतेन मया प्रोक्तोऽपि न स्थितः ।
अपूर्वोऽयं मणिर्बद्धः प्राप्तं गीतलक्षणम् ॥5.57 ॥
Well done, uncle! Even after my advice, you did not stop singing and have now received this unique reward (the yoke).

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा मित्रोक्तं न करोति यः ।
स एव निधनं याति यथा मन्थरकौलिकः ॥5.58 ॥
He who lacks his own wisdom and does not listen to friends meets ruin, like the foolish weaver.

Chapter 8: Hitopadeśa: Mitralābha (Vṛddhavyāghra-Lubdhapathika Kathā)

अनिष्टादिष्ट लाभेऽपि न गतिर्जायते शुभा ।
यत्रास्ते विषसंसर्गोऽमृतं तदपि मृत्युये ॥हि०मि०6 ॥

Even a gain from an evil source is not auspicious; where there is poison, even nectar can become deadly.

न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।
संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥हि०मि०7 ॥
One cannot achieve good without taking risks, but must always be cautious.

इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा ।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥हि०मि०8 ॥
Sacrifice, study, charity, penance, truth, patience, forgiveness, and non-greed are the eight aspects of dharma.

तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दम्भार्थमपि सेवते ।
उत्तरस्तु चतुर्वर्गो महात्मन्येव तिष्ठति ॥हि०मि०9 ॥
The first four are often practiced for show; the last four are found in the truly virtuous.

गतानुगतिको लोकः कुट्टनीमुपदेशिनीम् ।
प्रमाणयति नो धर्मे यथा गोघ्नमपि द्विजम् ॥हि०मि०10 ॥
People follow tradition blindly, even if it is not truly righteous.

मरुस्थल्यां यथा वृष्टिः क्षुधार्ते भोजनं तथा ।
दरिद्रे दीयते दानं सफलं पाण्डुनन्दन ॥हि०मि०11 ॥
Charity to the poor is as fruitful as rain in the desert or food to the hungry.

प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।
आत्मौपम्येन भूतेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ॥हि०मि०12 ॥
Just as one's own life is dear, so is the life of every being-hence, be compassionate.

प्रत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
आत्मौपम्येन पुरुषः प्रमाणमधिगच्छति ॥हि०मि०13 ॥
Treat others as you would yourself, in giving, receiving, happiness, and sorrow.

मातृवत्परदारेषु परद्रव्येषु लोष्टवत् ।
आत्मवत्सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥हि०मि०14 ॥
See other women as mothers, others' wealth as dust, and all beings as yourself.

दारिद्र्यान्भर कौन्तेय! मा प्रयच्छेश्वरे धनम् ।
व्याधितस्यौषधं पथ्यं, नीरुजस्य किमौषधैः? ॥हि०मि०15 ॥
Give charity to the needy, not the wealthy-medicine is for the sick, not the healthy.

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं विदुः ॥हि०मि०16 ॥
True charity is given without expectation, at the right time, place, and to the right person.

न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं न चापि वेदाध्ययनं दुरात्मनः ।
स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः ॥हि०मि०17 ॥
Scriptural study does not make the wicked virtuous; nature is hard to change.

अवशेन्द्रियचित्तानां हस्तिस्नानमिव क्रिया ।
दुर्भगाभरणप्रायो ज्ञानं भारः क्रियां बिना ॥18 ॥

For those without self-control, rituals are as useless as a bath for an elephant; knowledge without practice is a burden.

नदीनां शस्त्रपाणीना नखिनां शृङ्गिणां तथा ।
विश्वासो नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥हि०मि०19 ॥
Never trust rivers, armed men, clawed or horned animals, women, or royal families.

सर्वस्य हि परीक्ष्यन्ते स्वभावा नेतर गुणाः ।
अतीत्य हि गुणान्सर्वान्स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते ॥हि०मि०20 ॥
Character is more important than other qualities.

स हि गगनविहारी कल्मषध्वंसकारी,
दशशतकर्धारी ज्योतिषां मध्यचारी ।
विधुरपि विधियोगाद्ग्रस्यते राहुणासौ,
लिखितमपि ललाटे प्रोज्झितुं कः समर्थः? ॥हि०मि०21 ॥
One cannot escape fate-what is written on the forehead cannot be erased.

“संस्कृत साहित्य : कथा-काव्य” के सभी आठों पाठों के मुख्य श्लोक पूर्ण रूप में संस्कृत में और हर श्लोक का संक्षिप्त हिन्दी भावार्थ दिया गया है।

पाठ 1: क्षपणककथा

1. **कुदृष्टं कुपरिज्ञातं कुश्रुतं कुपरीक्षितम्।**
   तत्रेण न कर्त्तव्यं नापितेनात्र यत्कृतम्॥
   बिना देखे, बिना समझे, बिना सुने, बिना जाँचे कोई भी कार्य नहीं करना चाहिए; जैसे नाई ने किया और विपत्ति में पड़ा।

2. **शीलं शौचं क्षान्तिर्दाक्षिण्यं मधुरता कुले जन्म।**
   न विराजन्ति हि सर्वे वित्तविहीनस्य पुरुषस्य॥
   धन के बिना अच्छे गुण भी व्यक्ति में शोभा नहीं पाते, निर्धन के गुण भी दब जाते हैं।

3. **मानो वा दर्पो वा विज्ञानं विभ्रमः सुबुद्धिर्वा।**
   सर्वं प्रणश्यति समं वित्तविहीनो यदा पुरुषः॥
   निर्धन व्यक्ति के मान, गर्व, ज्ञान, बुद्धि आदि सब नष्ट हो जाते हैं।

4. **प्रतिदिवसं याति लयं वसन्तवाताहतेव शिशिरश्रीः।**
   बुद्धिर्बुद्धिमतामपि कुटुम्बभरचिन्तया सततम्॥
   परिवार की चिंता से बुद्धिमान की भी बुद्धि नष्ट हो जाती है, जैसे वसंत की हवा से शिशिर की शोभा जाती है।

5. **नश्यति विपुलमतेरपि बुद्धिः पुरुषस्य मन्दविभवस्य।**
   घृतलवणतैलतण्डुलवस्त्रेन्धनचिन्तया सततम्॥
   कम धन वाले व्यक्ति की बुद्धि भी रोजमर्रा की चीजों की चिंता में नष्ट हो जाती है।

6. **गगनमिव नष्टतारं शुष्कमिव सरः श्मशानमिव रौद्रम्।**
   प्रियदर्शनमपि रूक्षं भवति गृहं धनविहीनस्य॥
   धनहीन का घर अपने लोगों के लिए भी अप्रिय हो जाता है, जैसे तारे रहित आकाश, सूखा तालाब, श्मशान।

7. **न विभाव्यन्ते लघवो वित्तविहीनाः पुरोऽपि निवसन्तः।**
   सततं जातविनष्टाः पयसामिव बुद्बुदाः पयसि॥
   निर्धन व्यक्ति समाज में उपेक्षित रहते हैं, जैसे पानी में बुलबुले।

8. **सुकुलं कुशलं सुजनं विहाय कुलकुशलशीलविकलेऽपि।**
   आढ्ये कल्पतराविव नित्यं रज्यन्ति जननिवहाः॥
   लोग अच्छे कुल और गुण वाले निर्धन को छोड़कर धनवान के साथ रहते हैं।

9. **विफलमिह पूर्वसुकृतं विद्यावन्तोऽपि कुलसमुद्भूताः।**
   यस्य यदा विभवः स्यात्तस्य तदा दासतां यान्ति॥
   पूर्व के अच्छे कर्म भी व्यर्थ हो जाते हैं, यदि धन नहीं है।

10. **लघुरयमाह न लोकः कामं गर्जन्तमपि पतिं पयसाम्।**
    सर्वमलज्जाकरमिह यद्यत्कुर्वन्ति परिपूर्णाः॥
    लोग केवल धनवान की ही प्रशंसा करते हैं, चाहे उसके कार्य अनुचित ही क्यों न हों।

11. **व्याधितेन सशोकेन चिन्ताग्रस्तेन जन्तुना।**
कामार्तेनाथ मत्तेन दृष्टः स्वप्नो निरर्थकः॥
रोगी, दुखी, चिंतित, कामपीड़ित या पागल व्यक्ति के सपने निरर्थक होते हैं।

12. **जयन्ति ते जिना येषां केवलज्ञानशालिनाम्।**
आ जन्मनः स्मरोत्पत्तौ मानसेनोषरायितम्॥
जिनके पास केवल ज्ञान है, जिनके मन में कामना नहीं है, वे ही सच्चे विजेता हैं।

13. **सा जिह्वा या जिनं स्तौति तच्चित्तं यज्जिने रतम्।**
तौ एव तु करौ श्लाघ्यौ यौ तत्पूजाकरौ करौ॥
वही जिह्वा, मन और हाथ श्रेष्ठ हैं जो धर्म में, जैन भगवान की पूजा में लगे हैं।

14. **ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि कामुन्मील्य चक्षुः क्षणं**
पश्यानङ्गशरातुरं जनमिमं त्रातापि नो रक्षसि।
मिथ्याकारुणिकोऽसि निर्घृणतरस्त्वत्तः कुतोऽन्यः पुमान्
सेर्ष्यं मारवधूभिरित्यभिहितो बौद्धो जिनः पातु वः॥
भगवान बुद्ध के ध्यान में अप्सराएँ उलाहना देती हैं कि आप हमारे कष्ट नहीं दूर करते, आप दिखावे के दयालु हैं।

15. **एकाकी गृहसन्त्यक्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः।**
सोऽपि सम्बाध्यते लोके तृष्णया पश्य कौतुकम्॥
गृह त्यागी, भिक्षा पर निर्भर, वस्त्रहीन भी तृष्णा से घिरा रहता है।

16. **जीर्यन्ते जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः।**
चक्षुः श्रोत्रे च जीर्येते तृष्णैका तरुणायते॥
शरीर के अंग बूढ़े हो जाते हैं, पर तृष्णा सदैव युवा रहती है।

17. **कुदृष्टं कुपरिज्ञातं कुश्रुतं कुपरीक्षितम्।**
तत्रेरेण न कर्त्तव्यं नापितेनात्र यत्कृतम्॥
फिर से वही शिक्षा: बिना जाँचे कोई कार्य न करें, जैसा नाई ने किया।

18. **अपरीक्ष्य न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सुपरीक्षितम्।**
पश्चात् भवति सन्तापो ब्राह्मण्या नकुलाद्यथा॥
बिना जांचे कोई कार्य न करें, अन्यथा बाद में पछताना पड़ता है, जैसे ब्राह्मणी को नकुल के मामले में हुआ।

पाठ 2: ब्राह्मणी-नकुलकथा

19. **कुपुत्रोऽपि भवेत्पुंसां हृदयानन्दकारकः।**
दुर्विनीतः कुरूपोऽपि मूर्खोऽपि व्यसनी खलः॥
कुपुत्र भी माता-पिता के लिए प्रिय होता है।

20. **एवं च भाषते लोकश्चन्दनं किल शीतलम्।**
पुत्रगात्रस्य संस्पर्शश्चन्दनादतिरिच्यते॥
पुत्र का स्पर्श चंदन से भी अधिक सुखद है।

21. **सौहृदस्य न वाञ्छन्ति जनकस्य हितस्य च।**
लोकाः प्रपालकस्यापि यथा पुत्रस्य बन्धनम्॥
लोग मित्र, माता-पिता, हितैषी से अधिक पुत्र के बंधन को चाहते हैं।

22. **अतिलोभो न कर्त्तव्यः कर्त्तव्यस्तु प्रमाणतः।**
अतिलोभजदोषेण जम्बुको निधनं गतः॥
अत्यधिक लोभ नहीं करना चाहिए, अन्यथा हानि होती है, जैसे जम्बुक (सियार) की मृत्यु हुई।

पाठ 3: लोभाविष्टचक्रधरकथा

23. **वरं वनं व्याघ्रगजाऽऽदिसेवितं**
जनेन हीनं बहुकण्टकाऽऽवृतम्।
तृणानि शय्या परिधान-वल्कलं
न बन्धुमध्ये धनहीनजीवितम्॥
जंगल में रहना भी बेहतर है, बजाय निर्धन होकर समाज में रहने के।

24. **स्वामी द्वेष्टि सुसेवितोऽपि सहसा प्रोज्झन्ति सद्बान्धवाः**
राजन्ते न गुणास्त्यजन्ति तनुजाः स्फारीभवन्त्यापदः।
भार्या साधु सुवंशजापि भजते नो यान्ति मित्राणि च
न्यायारोपितविक्रमाण्यपि नृणां येषां न हि स्याद्धनम्॥
निर्धन से स्वामी, परिवार, मित्र सब दूर हो जाते हैं।

25. **शूरः सुरूपः सुभगश्च वाग्मी**
शस्त्राणि शास्त्राणि विदाङ्करोतु।
अर्थं विना नैव यशश्च मानं
प्राप्नोति मर्त्योऽत्र मनुष्यलोके॥
धन के बिना कोई भी गुण या सम्मान नहीं मिलता।

26. **तानीन्द्रियाण्यविकलानि तदेव नाम**
सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव।
अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव
बाह्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत्॥
धन के बिना, वही इन्द्रियां, बुद्धि, नाम भी व्यर्थ हो जाते हैं।

27. **सत्यं परित्यजति मुञ्चति बन्धुवर्गं**
शीघ्रं विहाय जननीमपि जन्मभूमिम्।
सन्त्यज्य गच्छति विदेशमभीष्टलोकं
चिन्ताकुलीकृतमतिः पुरुषोऽत्र लोके॥
धन की चिंता में व्यक्ति सत्य, बंधु, मातृभूमि सब छोड़ देता है।

28. **दुष्प्राप्याणि बहूनि च लभ्यन्ते वाञ्छितानि द्रविणानि।**
अवसरतुलिताभिरलं तनुभिः साहसिकपुरुषाणाम्॥
साहसी व्यक्ति कठिन परिश्रम से वांछित धन प्राप्त करता है।

29. **पतति कदाचित्रभसः खाते पातालतोऽपि जलमेति।**
दैवमचिन्त्यं बलवद्बलवान्तनु पुरुषकारोऽपि॥
भाग्य और पुरुषार्थ दोनों का महत्व है।

30. **अभिमतसिद्धिरशेषा भवति हि पुरुषस्य पुरुषकारेण।**
दैवमिति यदपि कथयसि पुरुषगुणः सोऽप्यदृष्टाख्यः॥
पुरुषार्थ (परिश्रम) से ही सफलता मिलती है, भाग्य भी कर्म का ही फल है।

31. **द्वयमतुलं गुरुलोकात्तृणमिव तुलयन्ति साधु साहसिकाः।**
प्राणानद्भुतमेतच्चार्तिं चरितं ह्युदाराणाम्॥
साहसी व्यक्ति अवसर आने पर प्राणों को भी तिनके के समान त्याग देते हैं।

32. **क्लेशस्याङ्गमदत्त्वा सुखमेव सुखानि नेह लभ्यन्ते।**
मधुभिन्मथनायस्तैराश्लिष्यिति बाहुभिर्लक्ष्मीम्॥
बिना परिश्रम के सुख नहीं मिलता, जैसे समुद्र-मंथन से लक्ष्मी मिली।

33. **तस्य कथं न चला स्यात्पत्नी विष्णोर्नृसिंहकस्यापि**
मासांश्चतुरो निद्रां यः सेवति जलगतः सततम्॥
उद्योग न करने पर लक्ष्मी (संपत्ति) भी स्थिर नहीं रहती।

34. **दुरधिगमः परभागो यावत्पुरुषेण साहसं न कृतम्।**
जयति तुलामधिरूढ़ो भास्वानिह जलदपटलानि॥
साहस किए बिना श्रेष्ठ पद नहीं मिलता।

35. **महान्त एव महतामर्थं साधयितुं क्षमाः।**
ऋते समुद्रादन्यः को बिभर्ति वडवानलम्॥
केवल महान व्यक्ति ही महान कार्य कर सकते हैं।

36. **वरं बुद्धिर्न सा विद्या विद्याया बुद्धिरुत्तमा।**
बुद्धिहीना विनश्यन्ति, यथा ते सिंहकारकाः॥
विद्या से अधिक बुद्धि श्रेष्ठ है, बुद्धिहीन विद्वान भी विनाश को प्राप्त होते हैं।

पाठ 4: सिंहकारकब्राह्मण कथा

37. **किं तया क्रियते लक्ष्म्या या वधूरिव केवल।**
या न वेश्येव सामान्यां पथि कैरुपभुज्यते॥5.36॥
उस लक्ष्मी (धन) का क्या लाभ, जो केवल एक के पास रहे, सबके काम न आए।

38. **अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्।**
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्॥5.37॥
यह मेरा, वह पराया - यह सोच संकीर्ण मन वालों की है, उदार के लिए पूरी पृथ्वी परिवार है।

39. **अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचारविवर्जिताः।**
सर्वे ते हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः॥5.38॥
जो शास्त्र में निपुण हैं, पर व्यवहार नहीं जानते, वे उपहास के पात्र बनते हैं।

पाठ 5: मूर्खब्राह्मणकथा

40. **उत्सवे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रुसंकटे।**
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः॥5.39॥
जो उत्सव, विपत्ति, अकाल, शत्रु-संकट, राजद्वार, श्मशान में साथ दे, वही सच्चा बंधु है।

41. **सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पण्डितः।**
अर्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः॥5.40॥
जब सम्पूर्ण नाश हो रहा हो तो बुद्धिमान आधा त्याग देता है, क्योंकि सम्पूर्ण नाश सहना कठिन है।

पाठ 6: मत्स्यमण्डूककथा

42. **सर्पाणां च खलानां च सर्वेषां दुष्टचेतसाम्।**
अभिप्राया न सिध्यन्ति तेनेदं वर्तते जगत् ॥5.45 ॥
सर्प, दुष्ट, क्रूर हृदय वालों के मनसूबे पूरे नहीं होते, इसी से संसार चलता है।

43. **बुद्धेर्बुद्धिमतां लोके नास्त्यगम्यं हि किञ्चन।**
बुद्ध्या यतो हता नन्दाश्चाणक्येनासिपाणयः ॥5.46 ॥
बुद्धिमानों के लिए कुछ भी असंभव नहीं, बुद्धि से सब संभव है।

44. **न यत्रास्ति गतिर्वायोरश्मीनां च विवस्वतः।**
तत्रापि प्रविशत्याशु बुद्धिर्बुद्धिमतां सदा ॥5.47 ॥
जहाँ वायु और सूर्य की किरणें भी न पहुँचें, वहाँ भी बुद्धिमान की बुद्धि पहुँच जाती है।

45. **न तत्स्वर्गेऽपि सौख्यं स्याद्दिव्यस्पर्शेन शोभने।**
कुस्थानेऽपि भवेत्तं पुसां जन्मनो यत्र सम्भवः ॥5.48 ॥
दिव्य पदार्थों के सुख से भी अधिक सुख जन्मभूमि में है।

46. **शतबुद्धिः शिरस्थोऽयं लम्बते च सहस्रधीः।**
एकबुद्धिरहं भद्रे क्रीडामि विमले जले ॥5.49 ॥
एकबुद्धि मछली जल में सुरक्षित रही, शतबुद्धि और सहस्रबुद्धि पकड़ी गईं।

पाठ 7: रासभ-शृगाल-कथा

47. **कासयुक्तस्त्यजेद्चौर्यं, निद्रालुश्चेत्स पुंश्चलीम्।**
जिह्वालौल्यम् रुजाक्रान्तो, जीवितं योऽत्र वाञ्छति ॥5.50 ॥
खाँसी वाला चोरी, नींद वाला व्यभिचार, स्वाद-लोलुपता वाला रोग – ये सब जीवन के लिए हानिकारक हैं।

48. **शरज्ज्योत्स्नाहते दूरं तमसि प्रियसन्निधौ।**
धन्यानां विशति श्रोत्रे गीतझङ्कारजा सुधा ॥5.51 ॥
भाग्यशाली के कान में प्रिय की संगति में गीत का रस अमृत बन जाता है।

49. **सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामाः मूर्छ्छनाश्चैकत्रिंशतिः।**
तानास्त्वेकोनपञ्चाशत्तिस्रो मात्रा लयास्त्रयः ॥5.52 ॥
गीत के स्वर, ग्राम, मूर्छना, तान, मात्रा, लय आदि का वर्णन – संगीत की तकनीकी व्याख्या।

50. **स्थानत्रयं यतीनां च षडस्यानि रसा नव।**
रागाः षट्त्रिंशतर्भावाश्चत्वारिंशत्ततः स्मृताः ॥5.53 ॥
संगीत के स्थान, मुख, रस, राग-रागिनियाँ, भाव – गीत की विविधता।

51. **पञ्चाशीत्यधिकं ह्येतद्गीताङ्गानां शतं स्मृतम्।**
स्वयमेव पुरा प्रोक्तं भरतेन श्रुतेः परम् ॥5.54 ॥
गीत के अंगों का विस्तार – भरत मुनि द्वारा निर्दिष्ट।

52. **ना अन्यद्गीतात्प्रियं लोके देवानामपि दृश्यते।**
शुष्कस्नायु स्वराह्लादात्त्र्यक्षं जग्राह रावणः ॥5.55 ॥
देवताओं को भी गीत से प्रिय कुछ नहीं, रावण ने भी वीणा से शिव को प्रसन्न किया।

53. **सारमेयस्य चाश्वस्य रासभस्य विशेषतः।**
मुहूर्तात्परतो न स्यात्प्रहारजनिता व्यथा ॥5.56॥
कुत्ते, घोड़े, गधे को मारने से उत्पन्न पीड़ा थोड़ी देर में चली जाती है।

54. **साधु मातुल! गीतेन मया प्रोक्तोऽपि न स्थितः।**
अपूर्वोऽयं मणिर्बद्धः प्राप्तं गीतलक्षणम् ॥5.57॥
(शृगाल द्वारा गधे को) – मेरी बात न मानकर गाने का पुरस्कार तुम्हें गले में ऊखल के रूप में मिला।

55. **यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा मित्रोक्तं न करोति यः।**
स एव निधनं याति यथा मन्थरकौलिकः ॥5.58॥
जिसकी अपनी बुद्धि नहीं, और जो मित्र की बात भी न माने, वह मंथर कौलिक की तरह विनाश को प्राप्त होता है।

पाठ 8: हितोपदेशः : मित्रलाभः (वृद्धव्याघ्र-लुब्धपथिककथा)

56. **अनिष्टादिष्ट लाभेऽपि न गतिर्जायते शुभा।**
यत्रास्ते विषसंसर्गोऽमृतं तदपि मृत्युये ॥हि०मि०6॥
बुरे व्यक्ति से प्राप्त लाभ भी कल्याणकारी नहीं होता।

57. **न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति।**
संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥हि०मि०7॥
बिना संदेह किए कोई बड़ा लाभ नहीं मिलता, संदेह में रहकर ही व्यक्ति सुरक्षित रहता है।

58. **इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा।**
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥हि०मि०8॥
यज्ञ, अध्ययन, दान, तप, सत्य, धैर्य, क्षमा, अलोभ – ये धर्म के आठ अंग हैं।

59. **तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दम्भार्थमपि सेवते।**
उत्तरस्तु चतुर्वर्गो महात्मन्येव तिष्ठति ॥हि०मि०9॥
पहले चार अंग दिखावे के लिए, बाद के चार सच्चे धर्मात्मा में होते हैं।

60. **गतानुगतिको लोकः कुट्टनीमुपदेशिनीम्।**
प्रमाणयति नो धर्मे यथा गोघ्नमपि द्विजम् ॥हि०मि०10॥
दुनिया पुराने रीति का अनुकरण करती है, धर्म के मामले में भी।

61. **मरुस्थल्यां यथा वृष्टिः क्षुधार्ते भोजनं तथा।**
दरिद्रे दीयते दानं सफलं पाण्डुनन्दन ॥हि०मि०11॥
जैसे रेगिस्तान में वर्षा, भूखे को भोजन, वैसे ही निर्धन को दिया दान सफल होता है।

62. **प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा।**
आत्मौपम्येन भूतेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ॥हि०मि०12॥
जैसे अपने प्राण प्रिय हैं, वैसे ही दूसरों के भी हैं – इसलिए सभी पर दया करनी चाहिए।

63. **प्रत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये।**
आत्मौपम्येन पुरुषः प्रमाणमधिगच्छति ॥हि०मि०13॥
दान, सुख-दुख, प्रिय-अप्रिय – सबमें आत्मवत व्यवहार करना चाहिए।

64. **मातृवत्परदारेषु परद्रव्येषु लोष्टवत्।**
आत्मवत्सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥हि०मि०14 ॥
परस्त्री को माता, परधन को मिट्टी, सभी प्राणियों को आत्मवत देखना चाहिए – यही विद्वान है।

65. **दारिद्र्यान्भर कौन्तेय! मा प्रयच्छेश्वरे धनम्।**
व्याधितस्यौषधं पथ्यं, नीरुजस्य किमौषधैः? ॥हि०मि०15 ॥
धनवान को दान मत दो, निर्धन को दो – जैसे रोगी को औषधि, स्वस्थ को नहीं।

66. **दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे।**
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं विदुः ॥हि०मि०16 ॥
बिना स्वार्थ, उचित पात्र-स्थान-काल देखकर दिया गया दान सात्त्विक है।

67. **न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं न चापि वेदाध्ययनं दुरात्मनः।**
स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः ॥हि०मि०17 ॥
दुष्ट व्यक्ति धर्मशास्त्र पढ़कर भी दुष्ट ही रहता है, जैसे गाय का दूध स्वभाव से मीठा होता है।

68. **अवशेन्द्रियचित्तानां हस्तिस्नानमिव क्रिया।**
दुर्भगाभरणप्रायो ज्ञानं भारः क्रियां बिना ॥18 ॥
जिसकी इंद्रियां वश में नहीं, उसका तप व्यर्थ है; ज्ञान बिना आचरण के भार है।

69. **नदीनां शस्त्रपाणीना नखिनां शृङ्गिणां तथा।**
विश्वासो नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥हि०मि०19 ॥
नदी, शस्त्रधारी, नखधारी, सींगधारी, स्त्री, राजकुल – इनमें कभी विश्वास न करो।

70. **सर्वस्य हि परीक्ष्यन्ते स्वभावा नेतर गुणाः।**
अतीत्य हि गुणान्सर्वान्स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते ॥हि०मि०20 ॥
गुणों से अधिक स्वभाव की परीक्षा करनी चाहिए, क्योंकि वही प्रधान है।

71. **स हि गगनविहारी कल्मषध्वंसकारी,**
दशशतकर्धारी ज्योतिषां मध्यचारी।
विधुरपि विधियोगाद्ग्रस्यते राहुणासौ,
लिखितमपि ललाटे प्रोज्झितुं कः समर्थः? ॥हि०मि०21 ॥
भाग्य में जो लिखा है, उसे कोई नहीं बदल सकता – चंद्रमा भी राहु से ग्रस्त हो जाता है।